

بررسی سیاست خارجی ایران در قبال جنگ سال ۲۰۲۲ روسیه و اوکراین

فرزاد نویدی نیا^۱

محسن سلیمانی^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۱

^۱. استادیار گروه علوم سیاسی، واحد اندیشمک، دانشگاه آزاد اسلامی، اندیشمک، ایران. (نویسنده مسئول) Navidinia22@iau.ac.ir

^۲. دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران. mohsen.soleimani@iau.ir

چکیده

اوکراین در دو دهه گذشته همواره عرصه رقابت و منازعه قدرت‌های بزرگ جهانی بوده است. جنگ روسیه و اوکراین در سال ۲۰۲۲ از مهم‌ترین تحولات بین‌المللی است که با دقت از سوی کشورهای دیگر دنبال می‌شود. هدف اصلی این پژوهش، بررسی سیاست خارجی ایران در قبال جنگ سال ۲۰۲۲ اوکراین است. سوال اصلی این است که سیاست خارجی ایران در جنگ روسیه و اوکراین در سال ۲۰۲۲ چه بوده است؟ فرضیه پژوهش بر این تأکید دارد که ایران با اتخاذ سیاستی واقع‌گرایانه و عمل‌گرایانه، ضمن مخالفت با توسل به جنگ، بر موازنه‌گرایی و همگرایی تاکتیکی با روسیه در برابر فشارهای غرب تأکید داشته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که سیاست خارجی ایران در قالب بی‌طرفی و تأکید بر موازن بین‌المللی، بازتابی از رویکرد موازنه‌گرایانه در چارچوب نظم در حال گذار جهانی است که بر تقویت جایگاه ایران در محور شرق و کاهش وابستگی به غرب می‌انجامد. از جمله عوامل مؤثر بر آن نیز حرکت در مسیر نگاه به شرق، مخالفت با گسترش ناتو و تلاش برای استفاده از این جنگ به ویژه در زمینه فروش انرژی و ارتقای ظرفیت کریدوری بوده است. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با روش اسنادی (کتابخانه‌ای) انجام شده است.

• واژگان کلیدی

بحران، جنگ اوکراین، سیاست خارجی ایران، روسیه، موازنه قوا.

۱. مقدمه

اوکراین یکی از جمهوری‌های شوروی سابق است که پس از فروپاشی آن در سال ۱۹۹۱ به یکی از محورهای رقابت روسیه و آمریکا تبدیل شده است. بعد از استقلال، دولت‌مردان اوکراین به دلیل موقعیت جغرافیایی این کشور هیچ‌گاه نتوانستند در روابط خارجی به تعادل پایدار دست یابند تا حساسیت‌های روسیه و غرب را کاهش دهند (دهلوی و باباپوردی‌زجی، ۱۴۰۰: ۱). اوکراین پس از استقلال به عرصه رقابت غرب‌گرایان و شرق‌گرایان تبدیل شد که بیش از همه خود را در تحولات انقلاب نارنجی سال‌های ۲۰۰۵-۲۰۰۴ و پس از آن در سال ۲۰۱۳ نشان داد. به دنبال این بحران، روسیه در ۱۸ مارس ۲۰۱۴ با مداخله نظامی، شبه‌جزیره کریمه را به خاک خود ضمیمه کرد. پس از این اقدام، تلاش برای گسترش ناتو به شرق و به عضویت درآوردن کشورهای حوزه خارج دور و نزدیک روسیه در اتحادیه اروپا با عدم در نظر گرفتن منافع روسیه، به افزایش استعداد انزوای روسیه در اروپا منجر شد و واقعیت محاصره مسکو را متجلی ساخت (Girgin, 2016: 23).

بعد از الحاق کریمه به روسیه، برخی گروه‌های شبه‌نظامی در شرق اوکراین در استان‌های دونتسک و لوهانسک علیه دولت مرکزی اوکراین اعلام استقلال کردند. در اواسط سال ۲۰۲۱ با مطرح شدن موضوع عضویت اوکراین در ناتو و خریدهای تسلیحاتی از برخی اعضای این سازمان، روسیه در ابتدای سال ۲۰۲۲ در پاسخ به آن چه تهدیدات ناتو نامید، ده‌ها هزار نیرو را در مرز با اوکراین مستقر کرد و در نهایت بعد از سخنرانی پوتین در ۲۴ فوریه ۲۰۲۲ روسیه حمله گسترده‌ای را علیه اوکراین آغاز نمود. با گذشت حدود یک سال از این جنگ، نکته بارز، رقابت قدرت‌های بزرگ بین‌المللی در ابعاد و عرصه‌های پیرامونی آن، از جمله حوزه‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی بین‌المللی است. در این بین ایران به عنوان یک قدرت منطقه‌ای که در رقابت روسیه و غرب جایگاه مهمی دارد، تحت تاثیر این رقابت‌ها قرار می‌گیرد. اوکراین دارای مرز مشترک با ایران نیست و در محیط منطقه‌ای ایران قرار ندارد، لذا منافع ایران در این جنگ بیشتر در پرتو رقابت آمریکا و روسیه تحت تاثیر قرار می‌گیرد.

ایران در بحران‌های منطقه‌ای، یک سیاست خارجی واقع‌گرا مبتنی بر منافع ملی را دنبال می‌کند. از این منظر، جنگ روسیه و اوکراین در محیط امنیتی غیرفوری سیاست خارجی ایران قرار دارد و واکنش‌های سخت و مستقیم از سوی تهران را در پی نداشته است. با این حال، عضویت ایران در سازمان همکاری‌های شانگهای و اتحادیه اقتصادی اوراسیا به عنوان دو نهاد مهم در

عرصه همکاری‌های منطقه‌ای و اقتصادی، زمینه‌ای برای تداوم تعاملات دیپلماتیک و رایزنی‌های سیاسی با اعضای این سازمان‌ها را فراهم کرده است. این موضوع، هرچند تعهدی امنیتی برای ایران ایجاد نکرده، اما اقتضا می‌کند ایران تحولات مرتبط با این جنگ را از مسیر گفت‌وگو و همکاری‌های چندجانبه منطقه‌ای پیگیری کند. در سوی دیگر، خروج ایالات متحده از توافق هسته‌ای (برجام) و هم‌زمانی این جنگ با مذاکرات ایران و اعضای باقیمانده در برجام، از جمله عواملی است که بر مواضع و جهت‌گیری سیاست خارجی ایران نسبت به بحران اوکراین تأثیرگذار بوده است.

۲. ادبیات و پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره‌ی ابعاد بین‌المللی جنگ روسیه و اوکراین انجام شده است. سمیعی اصفهانی و فرحمند (۱۴۰۱) در مطالعه‌ی آینده‌پژوهانه با عنوان «جنگ روسیه - اوکراین و آینده نظام بین‌المللی» نشان دادند که این جنگ نقطه‌عطفی در تحولات نظم جهانی به شمار می‌آید و پس از آن، نظام بین‌الملل به سمت قطبی‌تر شدن و ژئوپلیتیکی‌تر شدن حرکت کرده است. آنان همچنین معتقدند که این بحران موجب تقویت جایگاه رهبری آمریکا در سطح جهانی به بهای تضعیف متحدان اروپایی آن شده است.

افراسیابان (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «سه‌گانه آمریکا، روسیه و اوکراین در ساختار نظام بین‌الملل سال ۲۰۲۲» تأکید می‌کند که ایالات متحده با ایجاد یک جنگ فرسایشی در اوکراین، در پی حفظ حضور بلندمدت خود در اروپا و مهار روسیه از طریق درگیری‌های نیابتی است.

سلیمانی (۱۴۰۱) در پژوهش «تحلیل حمله به اوکراین از منظر امنیت انرژی ایران»، حمله روسیه به اوکراین را از منظر امنیت انرژی ایران بررسی کرده و هشدار می‌دهد که تخفیف نفت خام روسیه و شباهت ترکیب نفت صادراتی آن با ایران، تهدیدی برای بازارهای نفتی ایران به‌ویژه در چین و هند محسوب می‌شود. وی راهکارهایی مانند تقویت دیپلماسی انرژی و استفاده از تهاتر کالا میان ایران و روسیه را برای مقابله با پیامدهای منفی این جنگ پیشنهاد می‌کند.

تکیه^۱ (۲۰۲۲) معتقد است بحران اوکراین باعث شده است توافق هسته‌ای ایران (برجام) در اولویت سیاست خارجی غرب قرار نگیرد؛ زیرا تمرکز آمریکا و اروپا بر مقابله با روسیه موجب کاهش توجه آنها به پرونده ایران شده است.

^۱. Takeyh

کاتز^۱ (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «ایران و جنگ روسیه و اوکراین: بین همسویی استراتژیک و احتیاط عمل‌گرایانه» تأکید کرده است که سیاست ایران در قبال این جنگ ترکیبی از همسویی راهبردی با روسیه و احتیاط عمل‌گرایانه در برابر غرب است. او بر این باور است که تهران در تلاش است از بحران اوکراین برای تقویت موقعیت خود در نظم چندقطبی در حال ظهور بهره‌گیرد، بدون آن که درگیر پیامدهای مستقیم آن شود.

بیات و شفیعی^۲ (۲۰۲۴) در پژوهشی با عنوان «الگوهای ژئوپلیتیکی ایران در بحران اوکراین: یک تحلیل استراتژیک» به بررسی جایگاه و الگوی رفتاری ایران در بحران اوکراین پرداخته‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهد جنگ روسیه و اوکراین چشم‌انداز ژئوپلیتیکی پیچیده‌ای ایجاد کرده و پیامدهایی مانند اختلال در تجارت جهانی، فشار اقتصادی و تنش‌های منطقه‌ای به دنبال داشته است. اگرچه از نظر جغرافیایی، ایران از این درگیری دور است، اما به دلیل همپوشانی منافع ژئوپلیتیکی و موقعیت استراتژیک اوکراین در صادرات غلات و گسترش ناتو، در این بحران نقش مهمی دارد. تحلیل رفتار ایران در ابعاد ژئواکونومیک، ژئوکالچر و ژئواستراتژی نشان می‌دهد که الگوی روابط ایران و اوکراین به تدریج به سمت تقابلی گرایش داشته است.

در مجموع، مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که اکثر پژوهش‌ها بر ابعاد بین‌المللی و اقتصادی جنگ اوکراین متمرکز بوده‌اند و کمتر به رویکرد و سیاست خارجی ایران در قبال این جنگ پرداخته‌اند. بنابراین تمایز اصلی این پژوهش با آثار پیشین در ارائه یک رویکرد غیرایدئولوژیک و کاملاً راهبردی از تعاملات ایران و روسیه است. به طوری‌که همکاری با روسیه را نه یک انتخاب ایدئولوژیک، بلکه یک ضرورت برای موازنه‌گری در مقابل فشار سیستمیک غرب و کم کردن فشارهای تحریمی آن ترسیم می‌نماید. از این‌رو، تحقیق حاضر با تمرکز بر تحلیل سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران نسبت به جنگ ۲۰۲۲ روسیه و اوکراین، تلاش دارد خلأ موجود در ادبیات علمی را در این زمینه پوشش دهد و به تبیین مولفه‌های مؤثر بر مواضع و رفتار ایران در این بحران بپردازد.

۳. چارچوب نظری

به کارگیری نظریه نواقع‌گرایی در این پژوهش پاسخی عقلایی، امنیت‌محور و ساختاری به آنارشی حاکم بر نظام بین‌الملل و نیاز به موازنه در برابر تهدید هژمونی آمریکا است. برخلاف سیاست داخلی که حوزه اعمال آن زیر سلطه دولت است، در سیاست خارجی هیچ قدرت فائده‌ای

1. Katz

2. Bayat & Shafi

که محیط بین‌المللی را در کنترل داشته باشد وجود ندارد. لذا هر بازیگر بسته به نوع توانایی و ظرفیت خود، در آن اعمال نفوذ و تاثیر می‌گذارند. هدف عمده سیاست خارجی هر کشور در درجه اول حفظ موجودیت و بقای کشور است. نوع رویکرد کشورها به موضوعات سیاست خارجی، مساله تحلیل سیاست خارجی را مطرح می‌کند. تحلیل سیاست خارجی به مثابه حوزه مطالعاتی، با تمرکز بر چگونگی اداره روابط بین دولتی در روابط بین‌الملل توسعه یافته است. یک پژوهشگر برای تحلیل سیاست خارجی می‌تواند به موضوع در سطح خرد و کلان نگاه کند. در سطح کلان نقش کشور به عنوان زیرمجموعه نظام بین‌الملل بررسی می‌شود و تاکید اصلی بر ساختار نظام بین‌الملل است. از این نظر این چگونگی توزیع‌بندی قدرت بین‌المللی است که بیشترین تاثیر را بر رفتار دولت‌ها دارد (میرمحمدی و خسروی، ۱۳۹۳: ۱۵-۱۴).

نواقعی‌گرایی مهم‌ترین نظریه‌ای است که سیاست خارجی کشورها را در سطح کلان بررسی کرده است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۱۳). این نظریه از سوی کنت والتز در سال ۱۹۷۹ در کتاب «نظریه سیاست بین‌الملل» ارائه شد. در نظریه والتز واحدها نقش عمده‌ای در تعیین ساختار نظام ایفا نمی‌کنند و این نظام بین‌المللی و ساختارهای آن است که قیدوبندهایی را بر رفتار دولت اعمال می‌کند (محمدخانی، ۱۳۸۸: ۸۹). مهم‌ترین تاثیر آنارشی در سیاست خارجی دولت شامل تشدید بی‌اعتمادی و سوءظن کشورها به یکدیگر، در نظر گرفتن تضمین بقا و ادامه حیات به عنوان هدف اصلی و لزوم خودیاری در این عرصه و تلاش برای حداکثر کردن قدرت نسبی در نظام بین‌الملل است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۱: ۳۵-۳۴).

بنیان نظریه نواقعی‌گرایی بر نظریه موازنه قدرت بنا شده است. از نظر والتز در شرایط موازنه قدرت، دولت‌ها نمی‌توانند به صورت دائم برتری خود را در عرصه بین‌الملل حفظ کنند (رسولی ثانی آبادی، ۱۳۹۳). در وضعیت آنارشیک نظام بین‌الملل، موازنه قدرت مانند دست نامرئی آدام اسمیت در بازار عمل می‌کند. طبق نظریه موازنه قدرت والتز فرض بر این است که کشورها بیشتر تمایل دارند رفتارهای مبتنی بر موازنه اتخاذ کنند تا استراتژی‌های دنباله‌روی را و پدیده ایجاد موازنه کشورها در برابر سایرین، در واقع جنبه منحصر به فرد نظام آنارشیک بین‌الملل است. از منظر او بازیگران درجه دوم اگر در انتخاب خود آزاد باشند به سمت طرف ضعیف‌تر متمایل می‌شوند (سازمند و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۵۶-۲۵۵).

نواقعی‌گرایی بر اساس نگرش به آنارشی و مواجهه دولت با آن به تهاجمی و تدافعی تقسیم می‌شود. از نظر نواقعی‌گرایی تهاجمی، احتمال وقوع جنگ همواره وجود دارد و تنها قدرت می‌تواند

از آن جلوگیری کند. لذا دولت‌ها همواره سود نسبی را به سود مطلق ترجیح می‌دهند و در روابط با دیگر بازیگران، خودخواه بوده و صرفاً به منافع خود می‌اندیشند (مرشایمر، ۱۳۸۹: ۲۳-۱۹). نقطه تمرکز نواقح‌گرایی تدافعی نیز وضعیت آنارشیک نظام بین‌الملل و آن را کم و بیش خوش‌خیم ارزیابی می‌کند. در نتیجه دولت‌هایی که این موضوع را درمی‌یابند، رفتاری تهاجمی نخواهند داشت (مشیرزاده، ۱۳۹۱: ۱۳۳). این نظریه به جای موازنه قدرت، معتقد است دولت‌ها در برابر آنهایی متحد می‌شوند که بیشترین تهدید برای موجودیت یا منافعشان باشند. تهدید حاصل چهار مولفه مجموع قدرت، نزدیکی جغرافیایی، توان تهاجمی و نیت تهاجمی است. از این نظر، دولت‌ها در برابر قدرت تهدیدگر اغلب سیاست موازنه را پیش می‌گیرند.

بر اساس مؤلفه‌ی «موازنه قدرت» در نواقح‌گرایی، هر دولت می‌کوشد با ایجاد تعادل نسبی میان قطب‌های قدرت، از وابستگی مطلق به یک بازیگر جلوگیری کرده و بقای خود را تضمین کند. در این چارچوب، سیاست خارجی ایران در قبال جنگ روسیه و اوکراین در سال ۲۰۲۲ را می‌توان تلاشی برای حفظ موازنه در برابر بلوک غرب از طریق نزدیکی تاکتیکی به روسیه دانست؛ بدون آنکه به ائتلاف کامل با مسکو منجر شود. این رفتار نشانگر نوعی موازنه‌گرایی واقع‌گرایانه است که در آن ایران ضمن مخالفت با جنگ و تأکید بر اصل بی‌طرفی فعال، از فرصت‌های ناشی از بحران برای گسترش روابط اقتصادی و راهبردی با شرق بهره‌برداری کرده است.

بر اساس این چارچوب نظری، جمهوری اسلامی ایران، تهاجم روسیه به اوکراین را سرآغاز یک دگرگونی ساختاری در نظام بین‌الملل می‌داند که با ظهور بلوک‌ها و ائتلاف‌های جدید همراه است. در این ساختار جدید، همراهی با مسکو بخشی از یک استراتژی واحد برای خروج از انزوای بازیابی نقش‌آفرینی در عرصه جهانی و مقابله با هژمونی آمریکا و ناتو محسوب می‌شود که در قالب رویکرد نگاه به شرق تجلی یافته است.

۴. جنگ سال ۲۰۲۲ اوکراین و روسیه

بعد از بحران سال ۲۰۱۳ و با الحاق شبه‌جزیره کریمه به روسیه، برخی گروه‌های شبه‌نظامی در شرق اوکراین در استان‌های دونتسک و لووانسک اعلام استقلال کردند. کشمکش بین این گروه‌ها و دولت اوکراین تا سال ۲۰۲۱ ادامه یافت؛ از اواسط همین سال زمزمه‌هایی مبنی بر عضویت اوکراین در ناتو شنیده شد. در پاسخ روسیه در فوریه ۲۰۲۲ در پاسخ به آن چه که تهدیدات ناتو توصیف کرد، شروع به آماده‌سازی ده‌ها هزار سرباز در نزدیکی مرز اوکراین نمود. واکنش‌های

گسترده بین‌المللی به این اقدام روسیه منجر به عقب‌نشینی مقطعی از مرزهای اوکراین شد؛ اما مسکو بعد از سخنرانی پوتین در ۲۴ فوریه ۲۰۲۲ حمله گسترده‌ای را علیه اوکراین آغاز نمود (Chausovsky, 2022: 2-3).

پوتین در سخنرانی آغاز حمله نظامی گفت: «با وجود تهدید دائمی ناشی از قلمرو جدید اوکراین، روسیه نمی‌تواند احساس امنیت کند و توسعه یابد. در سال ۲۰۱۴ از مردم کریمه و سواستوپل حمایت کردیم. در سال ۲۰۱۵ از نیروهای مسلح برای ایجاد سدی قابل اعتماد مقابل نفوذ تروریست‌ها از سوریه به روسیه استفاده شد ... شرایط ایجاب می‌کند که قاطعانه و فوری عمل کنیم. جمهوری خلق دونباس از روسیه درخواست کمک کرده است. مطابق ماده ۵۱ منشور ملل متحد با تصویب شورای فدراسیون روسیه و به موجب رای مجمع فدرال با جمهوری‌های دونتسک و لوهانسک معاهدات دوستی را تصویب کردیم. من تصمیم گرفتم یک عملیات نظامی ویژه انجام دهم؛ هدف از آن حفاظت از افرادی است که هشت سال هدف نسل‌کشی مقامات کی-یف قرار گرفته‌اند ... برنامه‌های ما شامل اشغال سرزمین‌های اوکراین نمی‌شود. قرار نیست به زور چیزی را به کسی تحمیل کنیم ... سیاست ما بر اساس آزادی انتخاب برای همه است تا هر کس بتواند آینده خود و فرزندانش را تعیین کند» (Putin, 24/02/2022).

روسیه اندکی بعد از تهاجم اولیه هدف خود را ایجاد کریدوری زمینی بین شبه‌جزیره کریمه و مناطق تحت کنترل جدایی‌طلبان در دونباس اعلام کرد. پس از مدتی نیروهای اوکراین موفق شد تا مناطق وسیعی در اطراف کی‌یف را بازپس بگیرند، اما جبهه تهاجم مسکو تغییر یافت و آنها تلاش خود را بر کنترل شرق و جنوب اوکراین و قطع ارتباط کی‌یف با دریای سیاه متمرکز کردند (Schwartz, 2022). بیشترین مناطق حمله روسیه شامل دونتسک، لوهانسک، دونباس، خرسون و ماریوپل است که اغلب در ساحل دریای سیاه و همجوار با کریمه قرار دارند. ابتدا به نظر می‌رسید که فتح منطقه دونباس با وجود جمهوری‌های لوهانسک و دونتسک آسان باشد، اما تصرف شهر بندری ماریوپل به دلیل مقاومت اوکراین به ویژه در کارخانه فولاد آزوفاستال دو ماه به طول انجامید.

حملات روسیه در غرب اوکراین برای قطع دسترسی کی‌یف به دریای سیاه نیز ادامه یافت. ارتش اوکراین ابتدا در منطقه میکولایف موفق به مهار حمله روسیه شدند اما در ماه مارس ۲۰۲۲ به خرسون عقب نشستند. روسیه همچنین در ابتدا نیروهای خود در جزیره مار در دریای سیاه را تقویت کرد، اما در ۲۰ ژوئن ۲۰۲۲ از این جزیره عقب کشید. وزارت دفاع روسیه این عقب‌نشینی را حسن نیت مسکو توصیف و این خروج را نشانه عدم ایجاد مانعی از سوی روسیه در تلاش

سازمان ملل برای ایجاد گذرگاه بشردوستانه و انتقال محصولات کشاورزی از اوکراین دانست (Schwartz, 2022).

۵. دلایل و زمینه‌های جنگ ۲۰۲۲ اوکراین و روسیه

۱.۵. مشکلات داخلی در اوکراین

جنگ روسیه علیه اوکراین در سال ۲۰۲۲ از طرفی ریشه در معضلات داخلی اوکراین دارد. اوکراین پس از استقلال به عنوان کشور حائل بین روسیه و اروپا همواره دچار بحران بوده است. در چارچوب اجرایی و سیاسی گروه‌های سیاسی مختلف با گرایش‌های غرب‌گرا و روس‌گرا شکل گرفت که نتوانستند خواسته‌های اوکراینی‌ها را محقق سازند. توزیع نامتوازن قدرت در بخش‌های مختلف ساختار دولت منجر به تشکیل گروه‌های الیگارش‌ی قدرتمندی شد و فساد سیاسی را در سطوح حکمرانی دامن زد. وجود این الیگارش‌ی در لایه‌های مختلف جامعه مسائلی همچون پیش افتادن مخالفان از رهبران، مدیریت غیرصحیح مخالفین و انجام اقدامات خودسرانه را باعث شده است (زیباکلام و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶).

وجود سطح گسترده فساد، همواره اوکراین را در مقابل دول خارجی ضعیف کرده است. اختلاس و فرار از مالیات پدیده‌ای رایج در الیگارش‌ی حاکم اوکراین است. این امر ناشی از غیررسمی بودن بخش بزرگی از اقتصاد این کشور است. حتی یکی از دلایل عمده عدم امضای قرارداد مشارکت با اتحادیه اروپا توسط یانوکوویچ^۱ در سال ۲۰۱۳ نیز پدیده فساد عنوان شده است؛ چرا که با امضای آن قرارداد فشارها بر کی‌یف جهت بالابردن سطح شفافیت در بخش‌های مختلف افزایش می‌یافت. مساله‌ای که نخبگان قدرت و ثروت اوکراین اولین متضرر آن بودند (شاپوری، ۱۳۹۳: ۵۸-۵۷). در دوره جدید (از سال ۲۰۱۹ تا کنون) با این که ولادیمیر زلنسکی بعد از انتخابات ریاست جمهوری ۲۰۱۹ وعده مقابله با فساد را مطرح کرد، اما در این دوره نیز فساد اداری در دستگاه‌های مختلف این کشور بهبود نیافت. طبق آمار موسسه بین‌المللی شفافیت در سال ۲۰۲۲ اوکراین در زمینه شاخص ادراک فساد با نمره ۳۲ از ۱۰۰، در بین ۱۸۰ کشور جهان در رده ۱۲۲ قرار گرفت (Transparency International, 2022).

فاصله زیاد اقتصادی در مناطق شرق و غرب دیگر معضل اوکراین است. طبق آمار بانک جهانی نرخ فقر در این کشور می‌تواند تا ۶۰ درصد یا بیشتر در سال ۲۰۲۳ افزایش یابد. دلیل عمده این

^۱. Yanukovich

موضوع به جنگ با روسیه و نیز تمرکز بیشتر صنایع اوکراین در شرق این کشور است. روس تباران شرق اوکراین چندان اهل تساهل نیستند و نسبت به ملیت‌های دیگر نظر خوبی ندارند. نظرسنجی‌ها نیز از بدتر شدن این وضعیت در شرق اوکراین در سال‌های اخیر حکایت دارند (Peters, 2022: 2). در نهایت باید به کشمکش دائم بین غرب‌گرایان و شرق‌گرایان اشاره کرد که اوکراین را در میانه الحاق به ناتو و اتحادیه اروپا و نزدیکی به روسیه قرار داده است. بنابراین به نظر می‌رسد اوکراین همواره در معرض تهدید تجزیه قرار دارد. نمونه آن نیز تمایلات استقلال‌طلبانه ساکنان کریمه، دونتسک و لوهانسک در سال‌های ۲۰۲۲-۲۰۱۳ است.

۲.۵. کنش روسیه برای تضمین اقتدار و بقا

تهاجم روسیه به اوکراین جلوه کنش یک قدرت جهانی برای تضمین اقتدار و بقا بود که بر دو محور اقدام نظامی، سرکوب تهدیدات مرزی و کشاندن قدرت‌های بزرگ به یک فرایند فرسایشی با هدف تضعیف منابع اقتدار آنها در اقتصاد و سلب مشروعیت سیاسی از اروپا و آمریکا در افکار عمومی جهان بنا شد. این موضوع در سخنرانی پوتین در آغاز جنگ و اشاره به نقش آمریکا در بحران اوکراین تاکید شد. او تصریح کرد: «آمریکا میلیون‌ها دلار در اوکراین خرج انقلاب‌های رنگی کرده است و امروز نئونازی‌ها سرنوشت ملت اوکراین را در دست گرفته‌اند! بنابراین این کشور تحت استعمار آمریکا و غرب است.» (Putin, 2022) در واقع، مسکو این جنگ را ابزاری برای جلوگیری از گسترش جغرافیای ناتو، بازگرداندن موازنه قدرت در اروپا و تثبیت موقعیت ژئوپلیتیکی خود در برابر هژمونی آمریکا می‌دانست. از این منظر، تهاجم به اوکراین بیش از آن که صرفاً اقدامی نظامی باشد، بازتاب راهبرد کلان روسیه برای بازسازی نظم چندقطبی و احیای جایگاه تاریخی خود در نظام بین‌الملل است.

۳.۵. حرکت در مسیر اندیشه قدرت بزرگ

برای روسیه، اوکراین مهم‌ترین سد نفوذی است که اگر از دست برود، دیگر موانع در قفقاز و آسیای میانه نیز از دست خواهند رفت. بنابراین روسیه برای حفظ امنیت و هژمونی خود، با ابزار قدرت سخت به این موضوع واکنش نشان داد (رضوان‌پور، ۱۴۰۱: ۴). یک ویژگی اندیشه قدرت بزرگ بازگشت به مرزهای شوروی است. روسیه به نوعی اجبار دارد که به مرزهای زمان پتر کبیر برگردد. این موضوع در راستای تعلق ژئوپلیتیکی روسیه به روس تبارهای اوکراین و ناامنی تاریخی

روسیه در محیط پیرامون نمود یافته است. همچنین هویت اجتماعی در روسیه پساشوروی با وجود هم‌پوشانی با هویت سرزمینی و تاریخی، واجد مشخصه هویت روسی است که بر مبنای آن مسکو ضرورت ایجاد تعادل به عنوان دولت - ملت روس و جامعه سیاسی چند قومیتی پساشوروی را دریافته است. بدین منظور، روسیه معتقد است که باید تبدیل به خانه روس‌ها (شهروندان روسیه) و روس‌تبارها شود (نوری، ۱۳۸۹: ۱۴۱).

در جنگ اخیر اوکراین، روسیه بر اساس تصویر دیرینه خود از سرزمین‌های اسلاوی شوروی سابق عمل کرده و سعی نمود این سرزمین‌ها را دور خود جمع کند. پوتین از ابتدای ریاست جمهوری خود فروپاشی شوروی را تراژدی بزرگ ژئواستراتژیک دانست که روسیه را از موقعیت قدرت بزرگی محروم کرده است. وی از سال ۲۰۱۲ ارتش روسیه را برای حضور فعال در سیاست جهانی و کسب احترام به عنوان قدرت بزرگ تجهیز کرد. وی همچنین سعی نمود تا در برنامه بلندمدت خود از هراس کشورهای همسایه از مسکو برای نمایان ساختن قدرت نظامی و اراده سیاسی خود استفاده کند (رضوان‌پور، ۱۴۰۱: ۳-۴). سیاست تقویت ارتش از سال ۲۰۱۲ و حضور فعال در مناقشات پیرامونی، بیانگر احیای نقش تاریخی روسیه در مناطق هم‌مرز با خود است؛ اقدامی که بیش از آن که معطوف به اشغال مجدد سرزمین‌ها باشد، نشانگر راهبرد تثبیت نفوذ ژئوپلیتیکی در حوزه خارج نزدیک و بازتعریف مرزهای نفوذ سیاسی روسیه در چارچوب «اندیشه قدرت بزرگ» است. پوتین تلاش دارد با تقویت هویت ملی و نمایش قدرت نظامی، جایگاه روسیه را در نظم جهانی بازتعریف کند. جنگ اوکراین از این منظر، صرفاً یک درگیری منطقه‌ای نیست، بلکه تلاشی راهبردی برای بازسازی میراث قدرت روسیه و تثبیت جایگاه آن به‌عنوان بازیگر اصلی نظام بین‌الملل محسوب می‌شود.

۴.۵. گسترش ناتو به شرق

اوکراین که تا سال ۲۰۲۲ در فرایند «ابتکار مشارکت شرقی اروپا»^۱ حضور داشت، در این سال برای عضویت در ناتو درخواست کرد. موضوعی که روسیه همیشه به آن به دیده تهدید نگریسته است. گسترش ناتو رویکرد روسیه در کشورهای اطراف خود را مختل می‌کند. بنابراین گرچه پوتین موضوع نسل‌کشی در شرق اوکراین یا حذف نئونازی‌ها را در آغاز عملیات نظامی مطرح کرد، اما بحث محوری روسیه گسترش ناتو به شرق و احتمال عضویت اوکراین در آن بود.

^۱. Eastern Europe Partnership Initiative

مسکو عضویت اوکراین در ناتو را که می‌تواند به استقرار نیروهای این سازمان در همسایگی مسکو منجر شود، تهدیدی غیرقابل قبول می‌داند. پوتین معتقد است که کشورهای غربی در گسترش ناتو به شرق بر سر روسیه کلاه گذاشتند. وی هم‌زمان با صف‌آرایی نظامی روسیه در مرز اوکراین و درخواست ضمانت‌های امنیتی خطاب به غرب گفت: «شما به ما در دهه ۱۹۹۰ وعده دادید که ناتو به شرق گسترش پیدا نخواهد کرد!!» (Wiegrefe, 2022). لذا به نظر می‌رسد هراس راهبردی روسیه از حضور ائتلاف ناتو و امکان استقرار سربازان آن در اوکراین در این جنگ موثر بوده است. مسکو با حمله نظامی به اوکراین سعی کرد کی‌یف را در مدار روسیه نگه دارد یا حداقل آن را به منطقه‌ای بی‌طرف تبدیل کند.

۵.۵. حمایت از استقلال طلبی روس تبارها

یکی از ابعاد سیاست خارجی روسیه در محیط پیرامونی، توجه به روس تبارها و استفاده از آنها به عنوان یک ابزار نفوذ ژئوپلیتیک است. روسیه بعد از تسلط بر شبه‌جزیره کریمه، حس جدایی طلبی را در اغلب مناطق اوکراین برانگیخت. پوتین در برنامه پرسش و پاسخ ۱۷ آوریل ۲۰۱۴ گفت: «نه تنها کریمه، بلکه خارکف، لوگانسک، دونتسک، خرسون، نیکولایف، و ادسه نیز جزئی از خاک روسیه بوده‌اند که در دهه ۱۹۲۰ توسط شوروی به اوکراین داده شدند. چرا این مناطق به اوکراین داده شده است؟» او در پاسخ گفت: «روسیه این سرزمین‌ها را به دلایل مختلفی از دست داد، اما مردم روس تبار باقی ماندند». در همین راستا روس‌ها از حمله ارتش اوکراین به جدایی طلبان در شرق این کشور به مثابه اقدام علیه منافع مشروع روسیه یاد کردند (شاپوری، ۱۳۹۳: ۱۵-۱۴).

تاکید روسیه در جنگ سال ۲۰۲۲ نیز بیش از همه بر حمایت از روس تباران دونباس در غرب اوکراین بود. این منطقه در دوره رهبری خروشچف در شوروی به اوکراین واگذار شد، اما روس‌ها با استناد به ریشه‌های نژادی و علاقه مردم این منطقه برای پیوستن به روسیه از آن حمایت کردند. دونباس که در سال ۱۹۲۱ لقب قلب روسیه را دریافت کرد، نیمی از جمعیتش اوکراینی و یک‌سوم روس هستند. این منطقه اکنون در ترازیت انرژی روسیه به اروپا نقش اساسی دارد (Makanju, 2022).

اهمیت تسلط بر این منطقه در اندیشه پوتین چنان است که آنا ماکانجو^۱، مدیر سابق بخش روسیه شورای امنیت ملی آمریکا در این باره می‌گوید: پوتین ممکن است در تلاش برای بازسازی اتحاد جماهیر شوروی و برگرداندن آن به سال ۱۸۸۹ باشد. در آن زمان، تزارها فکر می‌کردند که

^۱. Anna Makanju

اساسا توسط خدا منصوب شده‌اند تا بر روسیه حکومت کنند. پوتین معتقد است که او مانند تزارهایی است که به طور بالقوه توسط خدا برای کنترل و بازگرداندن شکوه امپراتوری روسیه فراخوانده شده‌اند. طنین عاطفی این تفکر بدون تلاش برای بازپس‌گیری دونباس برای پوتین بی‌معناست» (Makanju, 2022).

در ابتدای این جنگ نیز پوتین گفت: «رهبران اوکراین نتوانستند یک کشور باثبات ایجاد کنند که این منجر به وابستگی آنها به کشورهای خارجی مانند آمریکا شده است.» پوتین در ادامه با تاکید بر این که اوکراین همیشه از همکاری روسیه بهره برده و به هیچ تعهد خود عمل نکرده است، گفت: «کی‌یف گاز روسیه را می‌دزدید و از کارت انرژی برای باج‌گیری روسیه استفاده می‌کرد. رادیکال‌ها در اوکراین سعی کردند همه کسانی را که بر سر راه آنها قرار می‌گرفتند از بین ببرند، همان طور که در اودسا اتفاق افتاد ... روسیه لوهانسک و دونتسک را به عنوان جمهوری‌های مستقل از اوکراین به رسمیت می‌شناسد.» او در پایان قراردادهای به رسمیت شناختن استقلال این دو منطقه خودمختار را امضا کرد (Putin, 24/02/2022).

۶.۵. تلاش اوکراین برای دستیابی به سلاح اتمی

پس از فروپاشی شوروی هزاران سلاح هسته‌ای توسط مسکو در خاک اوکراین باقی ماند اما در سال‌های بعد، اوکراین تصمیم به خلع سلاح هسته‌ای گرفت. در مقابل این تصمیم، آمریکا، انگلیس و روسیه امنیت اوکراین را بر اساس تفاهم‌نامه بوداپست^۱ در سال ۱۹۹۴ تضمین کردند. این تفاهم‌نامه در کنفرانس سازمان امنیت و همکاری اروپا در مجارستان برای ارائه تضمین‌های امنیتی در مورد الحاق بلاروس، قزاقستان و اوکراین به پیمان عدم اشاعه سلاح‌های هسته‌ای حاصل شد (خرمایی، ۱۴۰۰: ۱).

در این تفاهم‌نامه یک مکانیزم رایزنی برای زمان بروز مشکل در نظر گرفته شد که نخستین بار در چهارم مارس ۲۰۱۴ به جریان افتاد. اوکراین اعلام کرد که قصد دارد به توسعه تسلیحات هسته‌ای بپردازد و بدین منظور برای برگزاری نشست در پاریس درخواست داد اما روسیه در این نشست حاضر نشد. استدلال مسکو این بود که سند مذکور را با دولت دیگری در اوکراین نه دولت نامشروع کنونی امضا کرده است. پوتین در سخنرانی آغاز حمله نظامی روسیه به اوکراین اینگونه عنوان کرد: «ما می‌دانیم که ادعای توسعه تسلیحات هسته‌ای توسط اوکراین بی‌اساس نیست.

^۱. Budapest Memorandum

اوکراین فناوری هسته‌ای دوره شوروی و سیستم‌های شلیک این سلاح‌ها شامل سیستم‌های هوانوردی و موشک‌های تاکتیکی Tochka-U را در اختیار دارد. برد آنها بیش از ۱۰۰ کیلومتر است، اما آنها حتی سیستم‌هایی با بردهای بیشتر را توسعه خواهند داد و تنها نیاز به زمان بیشتر دارند. بنابراین، کار اوکراین برای دستیابی به تسلیحات هسته‌ای بسیار آسان‌تر از برخی از کشورهای دیگر خواهد بود به ویژه در صورتی که آنها از خارج حمایت دریافت کنند و ما نباید چنین موردی را مردود بدانیم ... ما نمی‌توانیم این خطر واقعی را بدون واکنش رها کنیم. به طور ویژه، تکرار می‌کنم که حامیان غربی ممکن است به ظهور این سلاح‌ها در اوکراین کمک کنند تا تهدید دیگری برای ما ایجاد کنند» (Putin, 24/02/2022).

چند روز بعد از سخنان پوتین، سرگئی ناریشکین^۱ رئیس سرویس اطلاعات خارجی روسیه اعلام کرد که این نهاد شواهدی دارد که ثابت می‌کند اوکراین به دنبال سلاح هسته‌ای بوده است. وی اعلام کرد که تهدید ولادیمیر زلنسکی مبنی بر عقب‌نشینی از توافق بوداپست، توخالی نبود. سرگئی لاوروف^۲ وزیر خارجه روسیه نیز گفت: «بر این باورم که برخی سران غربی در تدارک حمله به روسیه بودند. فکر جنگ هسته‌ای مدام در ذهن سیاستمداران غربی می‌چرخد و نه ذهن روس‌ها. اطمینان می‌دهم که اجازه نمی‌دهیم هیچ اقدام تحریک‌آمیزی توازن‌مان را به هم بریزد (خرمایی، ۱۴۰۰: ۱).

۶. رویکرد سیاست خارجی ایران در قبال جنگ اوکراین و روسیه

چارچوب تحلیلی سیاست خارجی ایران در مورد جنگ اوکراین با استدلال واقع‌گرایی که معمای امنیت در نظام تک‌قطبی را به نگرانی‌های امنیتی و رقابت قدرت واداشته، هم‌خوانی دارد. ایران بر اساس رویکرد تجدیدنظرطلبانه در نظام بین‌الملل، با تأکید بر روندهای کلانی همچون خیزش قدرت‌های نوظهور و بازتوزیع قدرت جهانی، گفتمان سیاسی خود را بر افول تدریجی جایگاه آمریکا و شکل‌گیری ناگزیر تحولات ساختاری شرق‌محور و پیدایش نظم جدید و غیرغربی متمرکز کرده است. از این دیدگاه، جنگ اوکراین نشانه‌ای از پایان نظم تک‌قطبی و آغاز گذار به نظم چندقطبی تلقی می‌شود؛ زیرا واشنگتن در متقاعد ساختن متحدان سنتی خود در خاورمیانه و حتی اروپا برای اعمال فشارهای دیپلماتیک و اقتصادی بر روسیه ناکام ماند که این امر بازتابی از کاهش نقش هژمونیک آمریکا در نظام بین‌الملل است (سلیمانی‌پورلک، ۱۴۰۲: ۱۸۴).

¹ Sergey Naryshkin

² Sergey Lavrov

از منظر میدانی نیز هم زمانی تنش بین مسکو و کی‌یف با تاثیر روسیه بر مذاکرات بازگشت به برجام و اصرار ایران بر حفظ مناسبات نزدیک با مسکو، شکاف گسترده‌ای را بین مواضع رسمی دولتی و نخبگان سیاسی محافظه‌کار و میانه‌رو در این جنگ ایجاد کرد. مخالفان تهاجم روسیه به اوکراین شامل برخی نخبگان سیاسی سابق یا مستقل بودند که حمله روسیه به اوکراین را به عنوان تهاجم قدرتی خارجی به سرزمینی آزاد محکوم کردند (دولت بهار، ۱۴۰۰/۱۲/۸). این مواضع نشان می‌دهد سیاست خارجی ایران در قبال جنگ اوکراین بر مبنای بی‌طرفی فعال و واقع‌گرایی عمل‌گرایانه شکل گرفته است؛ به گونه‌ای که تهران کوشیده ضمن حفظ روابط راهبردی با روسیه، از تقابل مستقیم با غرب نیز پرهیز کند.

برخی دیگر از نخبگان بر این باور بودند که شرایط بین‌المللی کنونی برای توسعه روابط ایران با روسیه و تقویت جایگاه منطقه‌ای و جهانی خود مناسب است و بحران اوکراین نشانه «آغاز انتقال قدرت از غرب به شرق» به شمار می‌رود که به ایران کمک می‌کند تا «به یک قدرت مهم در غرب آسیا و [حتی] یکی از قدرت‌های آسیایی تبدیل شود» (عزیزی، ۱۴۰۱).

با این حال رویکرد ایران در جنگ ۲۰۲۲ اوکراین کاملاً متمایز از تصرف کریمه توسط روسیه در سال ۲۰۱۴ بود. ایران در سال ۲۰۱۴ ادعاهای ارضی روسیه بر کریمه را به رسمیت نشناخت. مهدی سنایی سفیر وقت ایران در مسکو در این باره گفت که ایران «مخالف دخالت کشورهای خارجی در درگیری اوکراین است و مسائلی که در یک منطقه ایجاد می‌شوند باید در داخل یک منطقه حل شوند.» غیبت قابل توجه ایران در جریان رای‌گیری مجمع عمومی سازمان ملل در مورد تمامیت ارضی اوکراین، موازنه تهران بین رابطه‌اش با مسکو و نگرانی‌اش در مورد خودمختاری گروه‌های اقلیت را برجسته کرد. اما در اواسط ۲۰۱۸ پس از خروج آمریکا از توافق هسته‌ای برجام و آغاز راهبرد «فشار حداکثری» ایران اینگونه موضع‌گیری کرد که «نگرانی‌های امنیتی در مورد گسترش فزاینده و تحریک‌آمیز ناتو به شرق برای همه کشورهای مستقلی که با هژمونی ایالات متحده مخالف هستند، قابل درک است.» آیت‌الله خامنه‌ای نیز در سخنرانی اول مارس ۲۰۲۲، اوکراین را «قربانی بحران‌های ساخته و پرداخته آمریکا» توصیف کرد (Grjewski, 2022: 4).

وزارت خارجه ایران نیز در اولین موضع‌گیری رسمی ضمن تحریک‌آمیز دانستن اقدامات ناتو، بر راه‌حل سیاسی و گفتگو برای حل بحران تاکید کرد. شهید امیرعبداللهیان وزیر امور خارجه وقت جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۱۴۰۰/۱۲/۰۵ اعلام کرد که «بحران اوکراین ریشه در اقدامات تحریک‌آمیز ناتو دارد. ما توسل به جنگ را راه‌حل نمی‌دانیم. برقراری آتش‌بس و تمرکز بر راه‌حل

سیاسی و دموکراتیک یک ضرورت است.» قابل توجه است که ایران هرگز رسماً موضع روسیه یا ادعاهای آن را تایید نکرده است. بلکه تنها در حوزه سیاسی تاکید کرد که در این درگیری موضع بی طرفی دارد، با جنگ مخالف است و به دنبال ایجاد آتش بس و صلح در اوکراین است. آیتاله خامنه‌ای در سخنرانی اول مارس ۲۰۲۲ خواستار پایان سریع جنگ شد، اما به نقش روسیه در آغاز این جنگ اشاره‌ای نکرد (Czulda, 2025).

در مجموع سیاست خارجی ایران بر سه اصل استوار بود: مخالفت با گسترش ناتو و دخالت‌های غرب در منطقه، تاکید بر توقف درگیری و تاکید بر عدم کارایی تحریم یا محاصره اقتصادی. نماینده ایران در سازمان ملل در جلسه رای‌گیری قطعنامه مجمع عمومی در محکومیت روسیه غایب بود. ایران ابتدا تلاش کرد اطمینان دهد که حامی هیچ یک از طرف‌های جنگ نیست و از حل مناقشه از طریق مذاکره و گفتگو دفاع می‌کند. وزیر خارجه ایران در تماس با هم‌تای اوکراینی همین موضع را تکرار کرد و گفت: «همان طور که از ابتدای بحران اعلام کرده‌ایم، ما مخالف جنگ هستیم (خبرآنلاین، ۱۴۰۱/۴/۹). بنابراین، سیاست ایران در جنگ اوکراین نوعی موازنه‌گرایی تدافعی است؛ تا همراه با حفظ بی‌طرفی فعال و تاکید بر راه‌حل سیاسی از فشار غرب بکاهد. این رویکرد بازتاب تلاش ایران برای تثبیت منافع ملی در نظم چندقطبی است.

۷. از جنگ اوکراین تا تکوین نظم جدید جهانی: نقش ایران و روسیه

جنگ روسیه و اوکراین را می‌توان یکی از مهم‌ترین نقاط چرخش در نظم بین‌الملل پس از جنگ سرد دانست. این جنگ، فراتر از یک درگیری منطقه‌ای، نشانه‌ای از انتقال تدریجی قدرت از غرب به شرق و چالش در برابر هژمونی ایالات متحده است. بر اساس تحلیل نواقع گرایانه، ساختار نظام بین‌الملل در حال گذار از نظم تک‌قطبی آمریکامحور به نظم چندقطبی است که در آن بازیگران جدیدی مانند چین، روسیه، هند و حتی قدرت‌های منطقه‌ای همچون ایران، نقش مؤثرتری در توزیع قدرت ایفا خواهند کرد.

در این چارچوب، روسیه تلاش دارد با استفاده از بحران اوکراین، جایگاه ژئوپلیتیکی خود را در معادلات جهانی بازتعریف کند و از طریق ائتلاف با شرق، توازن قوا را در برابر غرب بازسازی نماید. در مقابل، ایران نیز با درک این دگرگونی ساختاری، کوشیده است در قالب سیاست موازنه‌گرایانه، جایگاه خود را در نظم جدید تثبیت کند. عضویت ایران در سازمان همکاری شانگهای، گسترش

تعاملات با بریکس و تقویت همکاری‌های اقتصادی و انرژی با روسیه و چین را می‌توان نشانه‌هایی از این رویکرد دانست.

افزون بر این، جنگ اوکراین موجب شد بسیاری از معادلات انرژی، امنیت و دیپلماسی بین‌المللی دچار تغییر شود؛ روندی که فرصت‌هایی تازه برای کشورهایمانند ایران ایجاد کرده است تا با استفاده از موقعیت ژئواکونومیک و ظرفیت‌های انرژی خود، در نظام در حال تکوین نقش فعال‌تری ایفا کنند. همکاری راهبردی ایران و روسیه در این شرایط، بیش از آنکه یک ائتلاف سیاسی موقت باشد، بازتاب درک مشترک از ضرورت بازتوزیع قدرت جهانی و مقابله با انحصار غربی در نظام بین‌الملل است.

در مجموع، می‌توان گفت تحول در ساختار قدرت جهانی پس از جنگ اوکراین، زمینه‌ساز شکل‌گیری نظامی چندقطبی شده است؛ نظامی که در آن ایران و روسیه می‌کوشند با استفاده از منطق موازنه قوا و همکاری متقابل، نه تنها از تهدیدات مشترک بکاهند، بلکه به عنوان بازیگرانی تأثیرگذار در طراحی نظم آینده جهانی ایفای نقش کنند.

۸. مولفه‌های موثر بر سیاست خارجی ایران در جنگ اوکراین

۱.۸. حرکت در مسیر نگاه به شرق

سیاست خارجی ایران بعد از انقلاب اسلامی بر مبنای اصل نه شرقی نه غربی شکل گرفت. هدف این اصل، استقلال مردم و دولت، نفی سلطه‌گری و سلطه‌پذیری و عدم وابستگی به شوروی سابق و چین و آمریکا و اروپا بود. اما در دو دهه گذشته به دلیل تحولات محیط پیرامونی ایران، اتحادهای منطقه‌ای، شرایط در حال تغییر نظام بین‌الملل و عدم بهبود روابط با غرب (اروپا و آمریکا) راهبرد نگاه به شرق دنبال شده است (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۶). نگاه به شرق مشخصاً با روی کار آمدن دولت احمدی‌نژاد در سال ۱۳۸۴ در قالب انتقال مرکز ثقل سیاست خارجی ایران از غرب (اروپا و آمریکا) به شرق (روسیه و چین) حاکم شد و سیاست‌گذاران خارجی ایران سعی داشته‌اند با حفظ ماهیت راهبردی نه شرقی نه غربی، تعامل با شرق را به محور سیاست خارجی تبدیل کنند (آدمی، ۱۳۸۹).

به نظر می‌رسد سیاست خارجی ایران در سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۹۲ سعی در ایجاد توازن بین شرق و غرب داشت، اما با انتخاب سیدابراهیم رئیسی در انتخابات ۱۴۰۰ مجدداً سیاست نگاه به شرق در سیاست خارجی ایران غلبه یافت (رومی و آل سید غفور، ۱۴۰۲: ۴۲). از آنجا که روسیه

به عنوان بازیگری محوری در راهبرد نگاه به شرق ایران محسوب می‌شود، به نظر می‌رسد جنگ اوکراین می‌تواند منجر به تقویت این رویکرد شود. دلیل این موضوع، خروج ایالات متحده آمریکا از توافق هسته‌ای در سال ۲۰۱۸ بود که موجب شد ایران به سمت تقویت روابط با روسیه و چین حرکت کند. لذا ایران برنامه‌ریزی برای افزایش همکاری با روسیه و چین، تقویت مناسبات با اتحادیه اوراسیا و عضویت در سازمان شانگهای و بریکس را در دستور کار قرار داد.

۲.۸. گسترش روابط با روسیه

جنگ ۲۰۲۲ اوکراین تاثیر عمیقی بر روابط ایران و روسیه داشت. سفر سیدابراهیم رئیسی رئیس‌جمهور سابق ایران به روسیه در ابتدای این حمله و دیدار با پوتین گامی از سوی ایران برای تحکیم روابط با مسکو بود. افزون بر این، حالت تقابلی روسیه با آمریکا (shokri, 2013: 17-25)، زمینه را برای بسط روابط ایران و روسیه فراهم کرده است.

آینده روابط ایران و روسیه در مسیر سیاسی، چشم‌اندازی رو به گسترش و فرصت‌محور دارد. تهران پس از جنگ اوکراین، با درک تحولات جدید در نظام بین‌الملل و انتقال قدرت به شرق، تلاش کرده است همکاری‌های خود با مسکو را ارتقا دهد. این رویکرد اقدامی هوشمندانه برای متنوع‌سازی روابط خارجی و کاهش وابستگی به غرب تلقی می‌شود. همکاری‌های ایران و روسیه در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، انرژی و فناوری دفاعی، ظرفیت‌های قابل توجهی برای دو کشور ایجاد کرده است.

در شهریور ۱۴۰۱ ادعای فروش پهپادهای ایرانی به روسیه ابتدا از سوی اوکراین و سپس کشورهای غربی مطرح شد. البته ایران و روسیه این ادعاها را رد کردند. طی این مدت وزارت امور خارجه و سایر مقام‌های ایرانی در نشست‌های خبری فروش پهپاد به روسیه برای استفاده در جنگ با اوکراین را رد کرده‌اند (کولایی و زنگنه، ۱۴۰۲: ۴۸). تهران تأکید دارد که همکاری‌های نظامی‌اش با مسکو ماهیتی قانونی داشته، پیش از حمله روسیه به اوکراین جریان داشته و در چارچوب توافقات دوجانبه دفاعی بوده است. در مجموع، به نظر می‌رسد با تداوم تحولات نظم چندقطبی و گسترش همکاری‌های منطقه‌ای، روابط ایران و روسیه در آینده می‌تواند به الگوی جدیدی از شراکت راهبردی شرق محور تبدیل شود که در خدمت منافع متقابل دو کشور و تقویت جایگاه ایران در معادلات جهانی خواهد بود. بنابراین راهبردی‌شدن روابط ایران و روسیه، مهم‌ترین تاثیر این جنگ بوده است. با اعمال تحریم‌های جدید آمریکا علیه ایران بعد از خروج از

برجام و تداوم مخالفت ایران با توسعه‌طلبی غرب، این جنگ موجب همکاری بیشتر روسیه و ایران در عرصه‌های اقتصادی شد.

۳.۸. احساس تهدید در قبال گسترش ناتو

هر چند برای سال‌ها روسیه اصلی‌ترین کشور مخالف گسترش پیمان امنیتی ناتو بود، اما ایران نیز به ویژه با گسترش مناسبات کشورهای عربی خلیج فارس با ناتو، از گسترش آن احساس تهدید می‌کند. در اجلاس سالانه ناتو در والنسیا در نوامبر ۲۰۰۸ گزارشی با عنوان «ایران: موردی برای مداخله سیاسی ناتو» به تصویب رسید. این گزارش سیاست‌های ایران در حمایت از جریان مقاومت در منطقه، توسعه توان موشکی و به ویژه برنامه هسته‌ای ایران را موجب بی‌ثباتی در منطقه و نگرانی جدی جامعه بین‌الملل دانست. این گزارش با طرح دو گزینه بمباران هدفمند و تحریم برای مقابله با ایران، توصیه کرد که اعمال تحریم‌ها باید تا پذیرش راه حل مبتنی بر مصالحه توسط ایران ادامه یافته و تشدید شود (میرفخرائی و خدائی، ۱۳۹۹: ۱۱۳-۱۱۲).

در جنگ سال ۲۰۲۲ اوکراین نیز احساس تهدید ایران از گسترش ناتو از مهم‌ترین موارد نزدیکی این کشور به روسیه است. از منظر ایران، جنگ روسیه علیه اوکراین نوعی عکس‌العمل پیشگیرانه مقابل حرکت تهاجمی ناتو و آمریکا برای عضویت اوکراین بوده‌است. در واقع بی‌تفاوتی روسیه در موضوع عضویت اوکراین، باعث می‌شد تا حرکت بعدی آمریکا در گسترش ناتو به سمت گرجستان و ارمنستان در همسایگی ایران باشد. در مرحله بعد نیز نوبت به جمهوری آذربایجان و در نتیجه محاصره روسیه می‌رسید که می‌توانست تهدید ناتو را به مرزهای شمالی ایران برساند. بنابراین سیاست روسیه در ورود به جنگ در اوکراین می‌تواند جلوی گسترش ناتو را گرفته و منافع ایران را نیز تامین کند (Pifer, 2022). این وضعیت بیانگر نوعی همگرایی امنیتی واقع‌گرایانه میان ایران و روسیه است که بر اساس نگرانی مشترک از گسترش ناتو در حوزه پیرامونی ژئوپلیتیکی دو کشور شکل گرفته است.

۴.۸. تاثیر جنگ اوکراین بر مذاکرات هسته‌ای برجام

با شروع جنگ اوکراین، در حالی که به نظر می‌رسید ایران و گروه ۱+۴ برای استمرار اجرای برجام به توافق رسیده‌اند، اما روسیه اعلام کرد که به ضمانت کتبی آمریکا نیاز دارد مبنی بر اینکه تحریم‌ها بر حقوق روسیه در این توافق از جمله همکاری‌های تجاری، اقتصادی و نظامی - فنی با

ایران تأثیری نخواهد داشت. این در حالی بود که چنین تعهدی با تحریم‌هایی که آمریکا و اروپا علیه روسیه به دلیل جنگ اوکراین وضع کرده بودند، ناسازگار به نظر می‌رسید. برخی صاحب‌نظران معتقدند رویکرد این چنینی روسیه، ایران را در برابر دو احتمال قرار داد؛ نخست این که ایران به یکی از کارت‌های بازی روسیه در مذاکرات آینده با آمریکا و جامعه بین‌الملل تبدیل شود. پیشرفت در توافق هسته‌ای با ایران به معنای لغو تحریم‌ها و باز شدن بازارهای جهانی به روی صادرات انرژی ایران بود. حال آن که توقف یا تعلیق پیشرفت در مذاکرات وین، راه را به روی آمریکا و اروپا برای تامین انرژی از منبعی غیر از روسیه خواهد بست. دوم اینکه این بحران می‌توانست به فرصتی برای خروج از تنگنای هسته‌ای تبدیل شود. این امر هم سبب خروج از چتر روسیه و بدست گرفتن پرونده مذاکره بدون وجود میانجی روس می‌شد و هم موجب استفاده از نگرانی آمریکا از امکان حرکت ایران به سمت توسعه برنامه هسته‌ای خود و در نتیجه اجبار واشنگتن به دادن امتیازاتی می‌گردید که خطوط قرمز ایران را تامین کند. در نتیجه ایران هم می‌توانست به شریکی واقعی در بخش نفت و گاز برای اروپا تبدیل شود و هم نقش و نفوذ خود را در منطقه ارتقاء بخشد (فحص، ۱۴۰۰: ۲). در مجموع، جنگ اوکراین اگرچه چالش‌هایی در روند مذاکرات برجام ایجاد کرد، اما از منظر ایران می‌توانست فرصتی برای افزایش قدرت چانه‌زنی و استقلال دیپلماتیک تلقی شود. این شرایط، امکان بازتعریف نقش ایران را به‌عنوان بازیگری تأثیرگذار در معادلات انرژی و امنیت جهانی فراهم می‌کرد. در صورت بهره‌گیری هوشمندانه از این فضا، تهران می‌توانست از بحران موجود برای تقویت جایگاه بین‌المللی و تأمین منافع ملی خود استفاده کند.

۵. ۸. تأثیر جنگ اوکراین بر مناسبات انرژی ایران

جنگ اوکراین منجر به تغییرات وسیعی در سیاست انرژی جهانی گردید. از جمله آمریکا تحریم‌هایی را علیه روسیه شامل ممنوعیت واردات نفت روسیه به آمریکا اعمال کرد. همچنین مجموعه تحریم‌هایی که آمریکا، اروپا و انگلیس علیه روسیه اعلام کردند، ورود کشتی با پرچم روسیه را به بنادر ممنوع کرد. در این شرایط برخی صاحب‌نظران اعلام کردند که جنگ اوکراین می‌تواند وضعیت فروش انرژی از سوی ایران را دگرگون سازد.

برخی از کارشناسان معتقدند که در این باره درک اروپا از نقش ایران در تامین انرژی و ثبات بازار و اتخاذ سیاست مستقل از روسیه در ارتباط با اروپا و آمریکا از سوی ایران دارای اهمیت است. (محموداوغلی، ۱۴۰۱: ۲).

در مجموع به نظر می‌رسد عمل‌گرایی در سیاست خارجی ایران و استفاده از فرصت‌های ناشی از منازعه روسیه و غرب می‌تواند انرژی ایران را در جایگاه مناسب خود در بازارهای جهانی قرار دهد و نیز ظرفیت کریدوری ایران در راهگذر شمال-جنوب را ارتقای بخشد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شد تا ضمن تبیین دلایل اصلی جنگ سال ۲۰۲۲ اوکراین، به بررسی سیاست خارجی ایران و مولفه‌های موثر بر آن در این بحران پرداخته شود. با پیروزی ولادیمیر زلنسکی در انتخابات سال ۲۰۱۹ اوکراین و طرح پیوستن به اتحادیه اروپا و ناتو، او تلاش کرد تا با افزایش غرب‌گرایی و در تقابل با روسیه، اوکراین را به عضویت ناتو و اتحادیه اروپا سوق دهد. در پاسخ روسیه در فوریه ۲۰۲۲ حمله گسترده‌ای را علیه اوکراین آغاز کرد.

راهبرد سیاست خارجی ایران در این جنگ نیز بر مبنای بی طرفی فعال بوده‌است. بر همین اساس جمهوری اسلامی ایران در اولین موضع‌گیری رسمی در قبال این تهاجم ضمن تحریک‌آمیز دانستن اقدامات ناتو، بر راه‌حل سیاسی و گفتگو برای حل‌وفصل بحران تاکید کرد که از سوی وزیر خارجه و سخنگوی وزارت خارجه عنوان شد. ایران همچنین مفهوم عملیات ویژه را برای ارزیابی از مداخله روسیه در اوکراین به کار برد که نشانه موضع فوق بود.

در عین حال سیاست خارجی ایران در قبال این جنگ بر مبنای برخی مولفه‌ها شکل گرفته است که یکی از مهم‌ترین آنها، تاکید بر تحکیم سیاست نگاه به شرق به عنوان راهبرد اصلی سیاست خارجی ایران بوده است. در همین راستا جنگ اوکراین زمینه بیشتر مخالف ایران با سیاست گسترش طلبی ناتو را فراهم کرده است. گسترش قریب‌الوقوع ناتو به مرزهای شمالی ایران همواره از سوی تهران به عنوان تهدید در نظر گرفته می‌شود. در جنگ اخیر اوکراین درک تهدید ایران به وسیله گسترش سازمان ناتو از موارد نزدیکی ایران و روسیه نیز قابل ارزیابی است. در همین راستا، ایران حمله روسیه به اوکراین را یک نوع عکس‌العمل پیشگیرانه در مقابل حرکت تهاجمی ناتو عنوان کرده است. جنگ اوکراین همچنین بر مذاکرات هسته‌ای برجام نیز موثر بود. با در نظر داشتن این موضوع که با روی کار آمدن دولت رئیسی، ایران مجدداً مذاکرات هسته‌ای را

از سر گرفته است، به نظر می‌رسد این شرایط می‌تواند برای تهران فرصتی راهبردی فراهم آورد تا با بهره‌گیری از تحولات ناشی از جنگ اوکراین، نقش مستقل‌تری در مذاکرات هسته‌ای ایفا کرده و مسیر دیپلماسی هسته‌ای خود را با ابتکار عمل و اتکا به ظرفیت‌های ملی بازتعریف کند. در پایان، پیشنهاد می‌شود که تحولات ناشی از جنگ اوکراین فرصت‌هایی تازه برای سیاست خارجی ایران فراهم کرده است. بهره‌گیری هوشمندانه از شکاف قدرت میان شرق و غرب، توسعه همکاری‌های اقتصادی و انرژی با روسیه و سایر قدرت‌های آسیایی، و در عین حال پرهیز از وابستگی یک‌جانبه، می‌تواند جایگاه ایران را در نظم جهانی در حال گذار تقویت کرده و زمینه‌ساز نقش‌آفرینی فعال‌تر کشور در عرصه بین‌المللی شود.

منابع و مأخذ

فارسی:

- آدمی، علی، (۱۳۸۹)، «راهبرد نگاه به شرق در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: دیدگاه‌ها، زمینه‌ها و فرصت‌ها»، فصلنامه مطالعات سیاسی، دوره دوم، شماره هفتم، بهار.
- افراسیابان، وحید، (۱۴۰۱)، «سه‌گانه آمریکا، روسیه و اوکراین در ساختار نظام بین‌الملل سال ۲۰۲۲»، ماهنامه پژوهش ملل، شماره ۷۵، بهار.
- خرمایی، مریم، (۱۴۰۰)، «روسیه: اوکراین به دنبال سلاح هسته‌ای بود»، دسترسی در: <https://www.mehmews.com/news/5437992/>
- دهقانی فیروزآبادی، جلال، (۱۳۹۱)، «نواقعی‌گرایی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۶، شماره اول، بهار.
- سایت دولت بهار، (۱۴۰۰/۱۲/۸)، مصاحبه مهم دکتر احمدی نژاد در پی حمله روسیه به اوکراین، قابل دسترسی در لینک: <https://dolatabahar.ir/news/29144>
- دهقانی فیروزآبادی، جلال، (۱۳۹۶)، اصول و مبانی روابط بین‌الملل (۱)، تهران: نشر سمت.
- دهقانی فیروزآبادی، جلال، (۱۳۹۹)، سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران: نشر سمت.
- دهلوی، فرخ و باباپور دیزجی، مهدی، (۱۴۰۰)، «تقابل سیاست خارجی روسیه و آمریکا در اوکراین»، اولین کنفرانس حقوق، حقوق بین‌الملل، علوم سیاسی و علوم انسانی.
- رضوان پور، علی، (۱۴۰۱/۲/۹)، «رویکرد روان‌شیسیم روسی در قبال اوکراین؛ چرا روسیه نسبت به اوکراینی‌ها حساس است؟»، دسترسی در: <http://irdiplomacy.ir/fa/news/2011522/>
- زیباکلام، صادق و همکاران، (۱۳۹۴)، «تیبین سقوط دولت یانوکویچ در اوکراین ۲۰۱۴»، فصلنامه سیاست جهانی، دوره چهارم، شماره دوم، تابستان.
- سازمند، بهاره و همکاران، (۱۳۸۹)، «نظریه موازنه قدرت والتز: نقد و بررسی کارآمدی آن در عصر حاضر»، فصلنامه روابط خارجی، سال دوم، شماره چهارم، زمستان.

سلیمانی، یاسر، (۱۴۰۱)، «تحلیل حمله به اوکراین از منظر امنیت انرژی ایران»، نشریه امنیت اقتصادی، سال دهم، شماره پنجم، تابستان.

سلیمانی پورلک، فاطمه، (۱۴۰۲)، «الگوی رفتاری ایران در برابر جنگ اوکراین، از سیاست خارجی موازنه‌گرا تا سیاست خارجی متوازن»، دو فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۱۶، شماره دوم، پاییز و زمستان.

سمیعی اصفهانی، علیرضا و فرحمند، سارا، (۱۴۰۱)، «جنگ روسیه - اوکراین و آینده نظم بین‌المللی»، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۱۱۸، تابستان.

شاپوری، مهدی، (۱۳۹۳)، بحران اوکراین زمینه‌ها، بازیگران و پیامدها، تهران: نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی.

فحص، حسن، (۱۴۰۰/۱۲/۱۸)، «آمریکا به دنبال حفظ دیپلماسی با روسیه در پرونده برجام است»، دسترسی در: <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/2010360/>

کولایی، الهه و زنگنه، سمیه، (۱۴۰۲)، «تاثیر جنگ اوکراین بر روابط ایران و روسیه»، فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، دوره ۱۵، شماره دوم.

محمدخانی، علیرضا، (۱۳۸۸)، «تبیین رویکرد نواقح‌گرایی در روابط بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات سیاسی، دوره اول، شماره سوم، بهار.

مرشایمر، جان، (۱۳۸۹)، تراژدی سیاست قدرت‌های بزرگ، ترجمه غلامعلی چگنی‌زاده، تهران: نشر دفتر مطالعات وزارت خارجه.

مزروعی، محمدمهدی، (۱۴۰۱/۲/۱۰)، «فرصت طلایی ایران در شرایط جنگ روسیه و اوکراین»، دسترسی در: <https://www.sharghdaily.com/100/845157->

مشیززاده، حمیرا، (۱۳۹۱)، تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران: نشر سمت.

رومی، فرشاد و آل سید غفور، سید محسن، (۱۴۰۲). رویکرد سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در جنگ اوکراین؛ دستاوردها و چالشها. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۳(۳)، ۳۵-۶۳. doi: 10.22034/irr.2023.417135.2446

میرمحمدی، مهدی و خسروی، علیرضا، (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر تحلیل سیاست خارجی، تهران: نشر پژوهشکده مطالعات راهبردی.

خبرآنلاین، (۱۴۰۱/۴/۹)، امیرعبداللهیان در گفتگو با همتای اوکراینی: با توسل به جنگ مخالف هستیم، قابل دسترسی در لینک: <https://www.khabaronline.ir/news/1646648>

میرفخرائی، حسن و خدائی، مصطفی، (۱۳۹۹)، «رویکرد ناتو در قبال افزایش نقش و نفوذ جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، دوره نهم، شماره ۳۲، بهار.

نوری، علیرضا، (۱۳۸۹)، سیاست خارجی روسیه در دوره پوتین: اصول و روندها، تهران: نشر دانشگاه امام حسین (ع).

انگلیسی:

Bayat, H. and Shafi, S. (2024). Iran's Geopolitical Patterns in the Ukraine Crisis: A Strategic Analysis. *Journal of World Sociopolitical Studies*, 8(4), 789-839. doi: 10.22059/wsp.2024.373887.1423.

Chausovsky, Eugene, (2022), the Russia – Ukrain Conflict: accelerating a Multi – Polar World, Aljazeera Centre for Studies, April 21.

Girgin, Dogan, (2016), Geopolitical Issues in the Current Crisis between Ukraine and Russia, *Journal of Social Sciences*, Vol 4, No 1.

- Katz, Mark N. (2023), Iran and the Russia–Ukraine War: Between Strategic Alignment and Pragmatic Caution, *Middle East Policy*, Vol. 30, No. 2, pp. 45–58.
- Makanju, Anna, (2022), Donbas: Why Putin wants Ukrain’s ravaged heartland, available at: <https://www.cnn.com/2022/04/15/europe/donbas-region-ukraine-war-russia-explainer-intl/index.html>.
- Peters, Andrea, (2022), Poverty Skyrockets In Ukraine, available at: <https://www.wsws.org/en/articles/2022/10/25/gsdz-o25.html>
- Pifer, Steven, (2022), The Russia – Ukrain war and its ramifications for Russia, available at: <https://www.brookings.edu/articles/the-russia-ukraine-war-and-its-ramifications-for-russia/>
- Putin, Vladimir, (2022), Transcript: Vladimir Putin’s Televised Address on Ukraine, available at: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-02-24/full-transcript-vladimir-putin-s-televised-address-to-russia-on-ukraine-feb-24>.
- Putin, Vladimir. (2022). Transcript: Vladimir Putin’s Televised Address on Ukraine. Available at: kremlin.ru/events/president/news/67843.
- Schwartz, Michael, (2022), Last Stand at Azovstal: Inside the siege that shaped the Ukraine War, available at: <https://www.nytimes.com/2022/07/24/world/europe/ukraine-war-mariupol-azovstal.html>
- Shokri, Omid (2013), “Iran – Russia Relations under Ahmadinejad Era”, *International Affairs and Global Strategy*, ISSN 2224-574X (Paper) ISSN 2224-8951 (Online).
- Takeyh, Ray, (2022), The Ukraine Crisis Could Sideline the Iran Nuclear Deal, available at: <https://www.cfr.org/in-brief/ukraine-crisis-could-sideline-iran-nuclear-deal>.
- Transparency International, (2022), Ukrain data, available at: <https://www.transparency.org/en/countries/ukraine>
- Wiegrefe, Klaus, (2022), Nato’s Eastward Expansion, Is Vladimir Putin Right?, available at: <https://www.spiegel.de/international/world/nato-s-eastward-expansion-is-vladimir-putin-right..>